
Dr BOŠKO MIJATOVIĆ, viši naučni saradnik
Centar za liberalno-demokratske studije
Beograd, Kralja Milana 7
bosko.mijatovic@clds.rs

UDK 336.711(497.11)"1914/1915"

originalan naučni rad
primljeno: 21. novembar 2016.
prihvaćeno: 17. maj 2017.

NOVČANO-KREDITNI POSLOVI NARODNE BANKE SRBIJE 1914–1915.

APSTRAKT: *Narodna banka Srbije ušla je u rat podvrgnuta nepovoljnoj zakonskoj regulativi, koja joj je znatnim delom onemogućila normalno funkcionisanje i veći doprinos ratnom naporu zemlje. Osnovne teškoće proisticale su iz ograničenog novčanog kontingenta i dužničkog moratorijuma, što je praktično onemogućilo njeno kreditiranje privrede, banaka i stanovništva. Stoga je Banka formalno pretvorena u menjačnicu državnih deviza, a suštinski u štampariju inflacionog novca, što je u ratnim uslovima nesumnjivo bio koristan posao, ali je dovelo i do znatnih negativnih posledica.*

KLJUČNE REČI: Narodna banka, opticaj, moratorijum, Prvi svetski rat, devize

Uvod

Članak se bavi radom Narodne banke u prvom delu Prvog svetskog rata, dok je Srbija još bila slobodna. Iako su sa stanovišta uspešnog ratovanja svakako važniji politički, vojni i budžetski aspekt, ni monetarno-finansijski nije nebitan pošto je imao znatnog uticaja na ekonomske prilike u zemlji.

O radu Narodne banke u ratnom periodu gotovo da ne postoji ozbiljna literatura, osim posleratnog izveštaja same Banke,¹ koji je kasnije praktično prenet u spomenicu *Narodna banka 1884–1934*. Budući da je u tim dokumentima analiza bančinog poslovanja tek rudimentarna, a donekle i pristrasna, to ćemo ovom prilikom pokušati da postavimo neka suštinska pitanja njenog rada i ponudimo neke odgovore, nadajući se da će dalja istraživanja doneti pouzdanije sudove.

Monetarni sistem i politika u predvečerje rata

Monetarne poslove u Srbiji uoči Prvog svetskog rata vodila je Privilegovana narodna banka. Bila je u privatnom vlasništvu, kao akcionarsko društvo, ali je njeno

¹ *Народна банка 1914–1920, Извештај Управног одбора* (Београд: Народна банка, 1920).

poslovanje regulisano zakonom i nadzirano od strane vlade. Imala je nekoliko važnih uloga: bila je glavni kreditor privrede, određivala je kretanje količine novca u optica-ju i kamata, predstavljala poslednje osiguranje bankarskog sistema (pomagala mu finansiranjem kada zapadne u krizu) i obavljala finansijske poslove za državu (povremeno kreditiranje itd.).

Pre Prvog svetskog rata u Srbiji je važio tzv. bimetalni novčani sistem, u kome su i zlato i srebro, a i na njima izdate papirne novčanice, predstavljali novac. Doduše, zlatni novac je zvanično bio glavno sredstvo plaćanja, ali je u realnom životu srebrna novčanica zadugo predstavljala praktično jedini novac. Taj paralelizam donosio je svim učesnicima dosta teškoća jer je tržišni kurs zlatnog i srebrnog novca često odstupao od zvaničnog kursa 1:1 (da sto dinara u srebru vredi jednako koliko i sto dinara u zlatu), gotovo uvek u korist zlata i zlatnih novčanica – što je zvano ažijom i što je unosilo nered u finansijske tokove i podsticalo špekulaciju, kao i svaka inflacija praćena kolebanjem kurseva.²

Budući da je ažija u stvari značila depresijaciju dinara uglavnom usled preterane količine novca, što je stavljano na dušu Narodnoj banci, to su u predvečerje rata postojala dva načina ograničavanja novčanog opticaja: da količina papirnog novca ne sme biti veća od 1) dva i po puta od vrednosti podloge u plemenitim metalima u Banci i 2) pet puta od upisanog bančinog kapitala, koji je iznosio 10 miliona dinara, pa je po ovom kriterijumu maksimum opticaja bio postavljen na 50 miliona dinara, uz izvesne olakšice. Postojala je i mogućnost tzv. privremene razmene između države i Narodne banke, po kojoj je država imala pravo da položi zlato u Narodnu banku i potom preuzme jednaku dodatnu količinu srebrnih novčanica za svoje potrebe, što donosi povećanje novčanog opticaja, kao i da kasnije izvede obrnutu operaciju i tako smanji opticaj.

Balkanski ratovi 1912–1913. doneli su teškoće novčanom sistemu, iako bez većih posledica. Posle velikog zajma od 250 miliona dinara, već januara 1914. vraća se puna zamenljivost banknota koje glase na zlato za čisto zlato iz kase Narodne banke, što svedoči o sređivanju opštih finansijskih prilika. U proleće iste godine sazrelo je vreme za ozbiljnu monetarnu reformu, prvenstveno zato što je dozvoljen kontingent novčanica od 50 miliona dinara očigledno postao sasvim nedovoljan za novčane potrebe zbog uvećanja državne teritorije nastalog pripajanjem Kosova i Metohije i Makedonije 1912/13. godine. To je bilo potrebno i usled teškoća bančinog kreditiranja poslova u sezoni izvoza poljoprivrednih proizvoda (u jesen) kada zlato pritiče u zemlju u ruke trgovaca, pa ga oni menjaju u dinarske (srebrne) novčanice, koje su sredstvo plaćanja u zemlji; tada se javlja nestašica dinara.

Polovinom 1914. godine Narodna banka je došla u nepovoljnu poziciju jer je tokom celog proleća na delu bio proces zamene novčanica za srebro iz trezora, što je dovodilo do smanjenja novčanog opticaja i rezervi srebra u Banci. Važan uzrok tome bilo je nepoverenje stanovnika novopripojenih krajeva u papirni novac, što je vodilo održavanju njihove stare navike da drže kovani novac, od plemenitih metala. Zbog

² Osnovna funkcionalna razlika između ovih dveju vrsta novca je sledeća: plaćanja prema inostranstvu mogla su se vršiti isključivo zlatnim, a ne i srebrnim novcem. Stoga je ažija izražavala kurs zlatnog (međunarodnog) novca prema srebrnom (domaćem).

gubitka dela srebrne podloge i smanjenja opticaja srebrnih novčanica, Banka je znatno smanjila kreditiranje što je doprinelo padu ekonomske aktivnosti u Srbiji pred početak Prvog svetskog rata. *Trgovinski glasnik* je tvrdio 22. juna³ da je srpska privreda „sada u krizi, koja postoji kod nas, kad su magacini puni robe, a potrošači se ustežu sa porudžbinama“.⁴ Drugi uzrok pada ukupne tražnje može biti neizvesnost u pogledu budućeg rata posle atentata u Sarajevu, zbog koje svi ekonomski akteri odlazu nabavke kako bi sačuvali novac za eventualne crne dane.

Narodna banka je u proleće 1914. godine predložila vladi hitnu promenu zakona radi rešenja ovih problema. S druge strane, država Srbija je finansijski solidno stajala zbog dobre naplate budžetskih dažbina, priličnih rezervi u zlatu nastalih iz spoljnih zajmova i izvesnog privrednog oporavka, pa su ministri finansija Lazar Paču i privrede Velizar Janković zaključili da je nastupio pravi trenutak da država izbora bitne ustupke od Banke. Napomenimo da je promena *Zakona o Narodnoj banci* bila moguća samo formalnom saglasnošću vlade i uprave banke, a ne jednostranom voljom Narodne skupštine.

Najvažniji predlozi Narodne banke ticali su se znatnog proširenja novčanog kontingenta („do deset puta koliki joj je uplaćeni kapital“) i ograničenja mogućnosti države da preko tzv. privremene razmene odlučujuće utiče na novčani opticaj u zemlji („najviše 10% ukupnog novčanog opticaja“).

Vlada je uglavnom podržala bančine predloge, s tim da je odgovorila kontrapredlozima čijim je prihvatanjem uslovila svoje prihvatanje predloga Banke. Najvažniji su sledeći: „uplata daljih 5 miliona dinara osnovnog kapitala“ i „da vlada postavlja guvernera i trećinu članova Upravnog odbora“. Banka nije prihvatila ova dva predloga, dok ostale jeste. Prvi zahtev je prihvaćen stoga što bi povećan osnovni kapital većim delom godine ležao u trezorima bez prinosa, pošto je veći kontingent bio nužan samo u jesen. Drugi zahtev nije prihvaćen pošto bi doneo delimično podržavljenje Narodne banke i ugrozio njenu nezavisnost u zemlji u kojoj su partijske borbe bile izuzetno žestoke. Do tada je vlada postavljala guvernera iz kruga kandidata koje bi predložio Upravni odbor.⁵

Pregovori su obustavljeni u maju 1914. Potom su ministar finansija Lazar Paču i guverner Đorđe Vajfert pokušali početkom juna lično da ih pokrenu, ali bez uspeha. Poslednji akt je odgovor Banke na zahtev Vlade da se izjasni o spornim pitanjima da „ostaje pri svom mišljenju“, ali želi da se „nastavi diskusija“ radi postizanja dogovora.⁶ Konačan kraj natezanja doneo je početak Prvog svetskog rata.

Dok je Narodna banka činila predloge usmerene na unapređenje monetarnog sistema, dotle je Vlada predlagala delimično podržavljenje Narodne banke. Verovatno je Vlada verovala kako je Banka saterana u čošak niskim kontingentom i potre-

³ Svi datumi su dati po starom kalendaru.

⁴ „Војне набавке“, *Трговински гласник*, 22. 6. 1914, 1.

⁵ Za predloge obeju strana videti detaljnije: Велимир Бајкић, „Предстојећа новчана и банкарска реформа у Србији“, у: *Српски економисти до 1914. године*, уредник Бошко Мијатовић (Београд: Службени гласник, 2008); *Народна банка 1914–1920, Извештај Управног одбора*, 1920; *Народна банка 1884–1934* (Београд: Народна банка, 1934).

⁶ Архив Народне банке Србије (АНБС), I/1, Записник 15. седнице Главног одбора Народне банке на дан 9. јуна 1914.

bom da se njena povlastica proširi na novooslobođene krajeve, pa da će žrtvovati sve ostalo kako bi dobila te dve stvari. Nema sumnje da je Vlada imala velikog poverenja u snagu svoje pozicije, jer inače ne bi podnela tako ozbiljne predloge o promeni karaktera Narodne banke protiv kojih su, svakako je unapred bilo poznato, morali biti akcionari i članovi Upravnog odbora.

Ovakav ishod pregovora učinio je da slabosti monetarnog sistema nisu korišćene i da je Srbija ušla u Prvi svetski rat sa Narodnom bankom čije su ruke bile vezane.

Početak rata: prve mere

Prelazak sa mirnodopskog na ratno stanje u julu 1914. naveo je Srbiju, kao i druge zemlje, na preduzimanje akcija sa ciljem da se olakša teret snošenja nove situacije, kao što su zabrana izvoza ljudske i stočne hrane, suspenzija zamenljivosti papirnog novca za metal, uvođenje moratorijuma plaćanja, povećanje novčane mase, zabrana izvoza zlata i slično. Iako su ove mere bile uobičajene u mnogim zemljama na početku Prvog svetskog rata, pa su i donosile određene koristi vladama i ekonomijama zaraćenih država, mnoge od njih imale su i negativne posledice, koje se obično zaboravljaju, a o kojima će takođe biti reči u ovom članku. Pošto su povezane i sa Narodnom bankom, to ćemo ih ukratko pogledati.

Suspenzija konvertibilnosti

Odmah na početku rata Vlada je donela odluku o zabrani isplate bančinih novčanica u zlatu i srebru. Ovom merom izbegnuta je realna opasnost da posednici papirnih novčanica navale na Narodnu banku radi njihove zamene za plemenite metale, time iscrpu celu metalnu podlogu i ostave Banku sa papirnim novčanicama koje više ne uživaju poverenje jer nemaju podlogu. A nema nikakve sumnje da bi stanovništvo pohitalo da zameni svoj papirni novac, pošto je u ratnim uslovima neizvesno da li će uopšte taj papirni novac vredeti u budućnosti, dok je vrednost plemenitih metala sigurna i rat je može samo povećati. Vlada je, uz to, želela da sačuva metalnu podlogu za budućnost i eventualne državne i vojne nabavke u inostranstvu ukoliko ne bude drugih izvora finansiranja. Slično su rezonovale vlade i drugih zaraćenih strana, pa je suspenzija konvertibilnosti papirnih novčanica u metal bila gotovo sveopšta.

Ukidanjem zamenljivosti sačuvan je metal i omogućena neograničena novčana emisija, ali je, zbog ove druge mogućnosti, ugroženo poverenje naroda u papirni novac i ljudi su podstaknuti da traže zlato i srebro, bilo kao običan metal bilo kao metalni novac. Korišćenje štamparske prese kao važnog izvora ratnih finansija postalo je popularno među vodećim evropskim zemljama tokom rata – najmanje u Velikoj Britaniji, a najviše u Austro-Ugarskoj.⁷ Stoga se za poverenje naroda i vrednost novca postavilo važno pitanje – kako će se tokom rata ponašati Narodna banka, to jest hoće li pribecći snažnoj novčanoj emisiji ili će se uzdržavati?

⁷ Za Austro-Ugarsku videti: Boško Mijatović, „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 27-50; i *Istorija 20. veka*, br. 2 (2014), 75-89.

Moratorijum

Jedna od prvih mera po objavi rata od strane Austro-Ugarske bilo je usvajanje zakona o moratorijumu plaćanja⁸ od 25. jula 1914, sa važnošću od 12. jula. Njime su do dva meseca po demobilizaciji odložena plaćanja „po svim obavezama iz trgovačkog i meničnog zakona i specijalnih zakona, za sve ugovorne obaveze iz građanskog zakonika, kao i plaćanje premija osiguranja“. Time su obuhvaćeni svi komercijalni dužničko-poverilački odnosi i omogućeno neplaćanje postojećih obaveza – od kreditnih i trgovačkih do privatnih za kirije vojnika, podizanje bankarskih depozita i slično. Odlaganje plaćanja nije se odnosilo samo na obaveze izdržavanja u porodičnim odnosima i na obaveze prema državi. Ovaj zakon nije bio prvi u srpskoj finansijskoj istoriji; prethodni su doneti 1876. i 1912. godine.

Zavođenje moratorijuma u ratno vreme ima izvesnog smisla, jer sam rat unosi velike promene u finansijske, a posebno kreditne tokove. Svrha moratorijuma jeste da se kroz odlaganje plaćanja izbegne lanac stečajeva koji bi nastao kada neki dužnici, na primer iz privrede, ne bi mogli da isplate dugove trgovcima, trgovci bankama, banke štedišama itd.

Pojedine evropske zemlje različito su reagovalе početkom Prvog svetskog rata. Velika Britanija je uvela moratorijum od tri meseca, i to nekompletan, želeći samo da izbegne konfuziju na finansijskom tržištu koju izaziva početak rata. Već početkom novembra 1914. moratorijum je ukinut. I u Rusiji je moratorijum bio ograničen i kratak. Francuska je takođe uvela moratorijum na trgovačke i finansijske poslove, uključujući bankarstvo i osiguranje, ali ga je zadržala do 1920, verovatno stoga što se rat odvijao na njenoj teritoriji, pa su i posledice rata bile veće. Nemačka uopšte nije zavodila moratorijum, pouzdajući se u svoju vojnu i finansijsku snagu, mada su landeri to činili u određenoj meri. I Austro-Ugarska uvodi moratorijum na dve nedelje, ali ga produžava do kraja 1916. godine, s tim da se 25% dospelog duga moralo platiti.⁹

Srpski zakon o moratorijumu sadržao je jednu riskantnu i nepotrebnu odredbu: da moratorijum važi ne samo za dugove koji su postojali u vreme izbivanja rata, već i za one koji nastanu kasnije. To nije bilo dobro rešenje, na šta je prethodne godine upozoravao Velimir Bajkić pišući o moratorijumu u Balkanskim ratovima.¹⁰ Jer, dok je izbivanje rata neočekivan događaj koji bitno menja poslovne okolnosti u nepovoljnom pravcu, dotle se kasnije ne može reći da je rat iznenađenje.

Zakonom o moratorijumu težilo se zaštititi bankarskog sistema od navale ulagača, prirodno željnih da se dokopaju svog novca u nesigurno i neizvesno ratno vreme. Verovatno je Narodna banka podržavala ovaj moratorijum stoga što je njen kontingent novčanica bio ograničen i prirodno je da se prednost da državi i njenim rat-

⁸ Pun naziv bio je *Zakon o obustavi izvršenja i obezbeđenja, kao i toka rokova*. Videti: *Službeni vojni list*, br. 22, 3. 8. 1914.

⁹ Hew Strachan, *The First World War: Volume I, To Arms* (Oxford University Press, 2001), 824, 839, 842, 845, 847.

¹⁰ Велимир Бајкић, *Ликвидација мораторијума, са пројектом закона о ликвидацији мораторијума и таблицом продужених рокова, социјално-политичка студија* (Београд: Геца Кон, 1913).

nim potrebama u odnosu na kreditiranje privrede. Ipak, rešenje sa moratorijumom je vrlo loše, posebno imajući u vidu jednostavnu mogućnost da se novčani kontingent poveća jednim zakonskim rešenjem.

Posledice moratorijuma bile su, sasvim izvesno, vrlo nepovoljne. Dok su ekonomski poslovi u leto i jesen 1914. prvenstveno bili pod uticajem austrijskih ofanziva, a manje domaćih uzroka, pa i moratorijuma, dotle je tokom 1915. godine, sve do oktobarske navale na Srbiju, vladao kakav-takav mir, pa je i privreda mogla da se bolje pokrene. Svakako, veoma su negativni bili uticaji mnogih ratnih činilaca (najbolja radna snaga pod oružjem, epidemija tifusa, oštećeni putevi, železnica podređena vojnim potrebama), ali bi velike potrebe stanovništva i vojske, vitalitet poslovnog sveta i težnja za životom i profitom našli načina da i u tako nepovoljnim okolnostima dovedu do izvesne obnove poslovne aktivnosti. Ona je, međutim, zamrla i oporavka između neprijateljskih navala tokom 1914. i 1915. gotovo da nije bilo, što nije čudno kada se znaju odredbe moratorijuma. A način na koji se to događa je sledeći: moratorijum neminovno vodi gašenju kreditnih i ostalih dužničko-poverilačkih odnosa u zemlji, jer niko ne želi da pozajmi ili proda na odloženo plaćanje onome ko će se sutra pozvati na moratorijum i tako izbeći da isplati dug. Tada preostaju samo dve opcije za poslove: da se roba plaća pri preuzimanju i da se posluje na dug sa posebno pouzdanim partnerom. Oba načina sužavaju polje poslovnih mogućnosti i vraćaju poslovnu aktivnost u primitivne stadijume ekonomskog života, bez robnog kredita i finansijskog posredovanja, bez banaka i osiguranja.

Pomenimo i dva svedočenja. U svom godišnjem izveštaju Narodna banka kao važan razlog potpunog odsustva sopstvene kreditne aktivnosti na privrednom polju u 1914. i 1915. navodi da „proglas moratorijuma još u početku rata nije dopuštao da se ma šta obimnije preduzme u poboljšanju privrede i trgovine“. ¹¹ Kada je dominantnu Narodnu banku moratorijum toliko onemogućio u kreditiranju privrede, onda je svakako još teže bilo ostalim ekonomskim i finansijskim institucijama da se izbore sa štetnim posledicama tog sveobuhvatnog moratorijuma.

Mnogo kritičniji i jasniji bio je Lazar Paču, ministar finansija 1914/15. godine. Kako je rekao februara 1915: „Sadašnjim ratom ceo trgovinski i ekonomski život potpuno je presečen... Tome je razlog, s jedne strane, u invaziji cele teritorije s tuđinskom vojskom, a, s druge strane, što je ekonomni život naše zemlje potpuno podvezan moratorijumom. Naš zakon o moratorijumu, koji je izrađen u tradicijama još u prvom ratu sa Turskom, ¹² potpuno čini nemogućim kredit i trgovanje. On ne odgađa samo rokove dužnika uopšte nego sprečava svaku mogućnost kredita zabranjujući... stavljanje hipoteka.“ ¹³ Kada tako govori ministar finansija Vlade koja je predložila ovaj zakon i član stranke koja ga je izglasala, onda sumnja ne postoji: moratorijum je osetno doprineo ekonomskoj kataklizmi Srbije u prvih petnaest meseci rata, a posebno u 1915. godini.

¹¹ *Народна банка 1914–1920, Извештај Управног одбора*, XV.

¹² Paču misli na rat 1876. godine, kada je takođe uveden moratorijum koji se odnosio samo na trgovinu.

¹³ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Jovan Jovanović Pižon, 80-4-256-258, L. Paču – N. Pašiću, 5. 2. 1915; preta: Андреј Митровић, „Структура ратног финансирања Србије 1914–1915“, *Токви историје*, бр. 1–2, (2000), 104.

Zabrana izvoza hrane i zlata

Jedna od prvih mera koju je Skupština donela na početku rata bila je zabrana izvoza ljudske i stočne hrane (žitarice, stoka, itd.). Ovo je prirodna mera za ratno stanje, čija je svrha obezbeđenje dovoljne količine hrane za domaće potrebe, čime se sprečava i rast cena prehrambenih proizvoda kako za stanovništvo tako i za državne nabavke za vojsku. U stvari, državne nabavke hrane za vojsku u znatnoj meri su predstavljale zamenu za izgubljeni izvoz, iako se pojavljivao nesklad između onoga što je proizvedeno i ranije izvoženo i onoga što je trebalo vojsci. Tako je, na primer, pre rata izvoženo dosta voća koje vojsci nije trebalo u tolikim količinama. S druge strane, vojska je tražila puno pšeničnog brašna, koje je moralo da se uvozi.¹⁴ Zabrana izvoza onemogućila je zaradu koju je seljacima donosio izvoz, jer su vojne nabavke vršene po cenama nižim nego što su one postizane u izvozu. Druga nepovoljna posledica zabrane jeste nepostojanje priliva zlata u Srbiju, pošto je izvoz bio jedini redovan izvor zlata i zlatnog novca. Srpski srebrni novac služio je samo u domaćem prometu, tako da je obustavljanje izvoza značilo i prekid priliva zlata.

Prekid priliva zlata neminovno se odražavao na smanjenje uvoza. Uvozna roba se plaćala zlatom, tako da je manjak zlata ograničavao uvoz u kritičnim ratnim vremenima. Doduše, država je našla izvor zlata za sopstveni uvoz u savezničkim pozajmicama, ali je privatni sektor ostao bitno onemogućen da uveze potrebne stvari – kako za neposrednu ličnu potrošnju, tako i za proizvodne potrebe. Teorijski je i privatni uvoz bio moguć: ukoliko država proceni da je opravdan, izdavala je uvozniku ček na neku inostranu banku, a na teret svog zlata, kojim je on plaćao robu u inostranstvu, ali je to svakako rađeno krajnje štedljivo, da bi se državno zlato trošilo na važnije državne potrebe. Nedostatak zlata u zemlji u odnosu na rastući opticaj srebrnih novčanica uticao je na pojavu i povećanje ažije, to jest rast cene zlata u odnosu na srebro i srebrni novac.

Nešto kasnije, krajem septembra 1914, zabranjen je i izvoz zlata iz Srbije. Osnovna ideja bila je da se onemogućavanjem iznošenja privatnog zlata iz zemlje ono sačuva kao potencijalna podloga novca u vremenu sve brže novčane emisije i rastuće ažije i, još više, kao poslednja rezerva zlata Srbije ukoliko saveznički krediti presahnu. Podržavajući ovaj potez, mladi Milan Stojadinović je uzviknuo: „finansije su nerv rata“ i „c'est la balle d'or qui tué“ (ovo je zlatna lopta koja ubija).¹⁵

Pitanje je da li bi ovi ciljevi mogli biti postignuti. Ne vidi se jasno kako bi zlato zadržano u zemlji kroz zabranu iznošenja moglo koristiti bilo kao podloga novca bilo kao poslednja državna rezerva pošto se nalazilo u privatnim rukama, a ne u trezoru države ili Narodne banke.

¹⁴ Zanimljivo je jadanje Ministarstva finansija (Lazar Paču) što po vojnim propisima vojnik mora da svakodnevno dobija meso i pšenični hleb, dok je kod kuće jeo kukuruzni, a meso tek povremeno. Ministarstvo finansija, 28. 5. 1915, prema: A. Митровић, „Структура ратног финансирања Србије 1914–1915“, 106.

¹⁵ Милан Стојадиновић, „О забрани извоза злата из Србије“, *Дело*, 15. 3. 1915, 46.

Rat i narodna banka

Finansiranje rata

Odmah na početku pokazalo se da će finansiranje rata predstavljati veliki problem za Srbiju. Dok se budžet u prvoj polovini 1914. godine, predviđen u iznosu od 214 miliona dinara, redovno punio prihodima i iz njega normalno plaćale državne obaveze, uključujući i isplate po spoljnim dugovima, od samog početka rata prihodi su počeli potpuno da podbacuju: umesto oko 20 miliona planiranih mesečno, u državnu blagajnu ulivalo se samo 4–5 miliona, i to najvećim delom od monopola.¹⁶ Ministar finansija Lazar Paču konstatovao je javno oktobra 1914: „Naplata poreza u zemlji, a posebno u starim krajevima, potpuno je prestala“.¹⁷ Narod je, tako, čuvao pare za crne dane.

A državne potrebe bile su ogromne. Trebalo je i nadalje plaćati funkcionisanje države (administraciju, školstvo, penzije i sve ostale civilne obaveze). Trebalo je hraniti vojsku od više stotina hiljada vojnika, zajedno sa stokom, ali i izbeglice i zarobljenike. Trebalo je nabaviti odeću, obuću, naoružanje i municiju, pošto je znatan deo bio potrošen u Balkanskim ratovima. Trebalo je plaćati državne dugove (ako je trebalo).

S obzirom na podbacivanje tekućih poreskih prihoda i nemogućnost Srbije da sopstvenim snagama bilo šta učini, predsednik Vlade Nikola Pašić je još jula 1914. zamolio francusku vladu za finansijsku podršku, što je pozitivno rešeno ubrzo posle nemačke objave rata Francuskoj. Francuska je zvanično odobrila prvih 40 miliona franaka u zlatu, s tim da novac ne bude upućen u Srbiju već da ostane u Francuskoj kao akreditiv.¹⁸ Time je započela pomoć glavnih saveznika Srbiji, koja je nastavljena do kraja rata. Nema sumnje da su najbogatije zemlje (Francuska i Velika Britanija) procenile da mogu da iz svojih dubokih džepova odvoje manje sume kako bi održale ratnu spremnost svojih manjih saveznika, kao što su Srbija, Grčka, Rumunija ili Belgija, i to još na kredit. Od početka je bilo jasno da se radi o pozajmicama, mada se nije znalo da li će se posle rata morati vratiti i pod kojim uslovima ili će dugovi biti oprošteni. Formalni zajmovi, sa kamatnim stopama i rokovima otplate, tada nisu utvrđivani, već je davano koliko je trebalo prema *ad hoc* procenama, dok je sudbina pozajmica ostavljena za rešavanje posle rata, a u savezničkom duhu.¹⁹

Deo pomoći Srbiji dat je u naturi za vojsku (oružje, municija, itd.), deo je utrošen za raznovrsne nabavke u inostranstvu (i hranu), a deo potrošen u Srbiji. Samo ovaj poslednji deo imao je veze sa novčanim poslovima Narodne banke i o njemu će u nastavku biti reči.

¹⁶ Коста Стојановић, *Слом и васкрс Србије* (Београд: РТС, 2012), 105.

¹⁷ *Политика*, 9. 10. 1915.

¹⁸ Akreditiv je instrument plaćanja položen kod banke, kod koga korisnik samostalno podiže novac iz banke ukoliko je zadovoljio uslove unete u akreditiv.

¹⁹ Po okončanju rata Francuska i Velika Britanija, poverioci manjih država a same dužnici SAD, predložile su poništavanje svih međusobnih dugova, ali SAD nisu pristale.

Opticaj novca

Osnovni posao Narodne banke tokom rata bio je emisioni za račun države. Prema važećem zakonu o Narodnoj banci iz 1908: „Država može, po svojoj potrebi, u svako doba, činiti kod Narodne banke privremenu razmenu zlata i srebra: može polagati Banci svoje zlato i na nj dizati jednaku količinu njenih banknota u srebru preko mere određene za izdavanje ovih novčanica, i može zatim, po svojoj potrebi, Banci ove njene banknote vraćati, a svoje zlato od banke dizati, sve bez ikakve naknade za to“ (čl. 6 đ). Kako se vidi, zakonska odredba je predviđala:

- da država određuje trenutak i obim razmene, dok je banka obavezna da izvrši taj nalog,
- da ne postoji ograničenje obima privremene razmene u datom trenutku ili tokom godine,
- da izdavanje novčanica po privremenoj razmeni ne ulazi u kontingent bančnih novčanica, pa ni po toj osnovi nije ograničeno.

Takav mehanizam omogućio je državi da preuzme novčanu politiku zemlje u svoje ruke i da poveća novčani opticaj prema svojim potrebama i raspoloživim sredstvima, a ukoliko obezbedi podlogu. Narodna banka je u tom delu postala velika menjačnica koja izvršava državne naloge, bez ikakve samostalnosti ili makar autonomije u odlučivanju. U sledećoj tabeli prikazani su ukupan opticaj novčanica i deo opticaja koji je uzrokovan privremenom razmenom:

Opticaj i privremena razmena (u milionima din.)

	Ukupan opticaj	Iz privremene razmene
30. 06. 1914.	91,2	47,9
30. 12. 1914.	167,3	160,2
30. 06. 1915.	289,2	225,6
30. 12. 1915.	297,8	240,8

Izvor: Bilansi Narodne banke

Novčani opticaj je brzo rastao u ratno vreme: za samo godinu dana – od 30. juna 1914. do 30. juna 1915 – utrostručen je, što je uglavnom posledica znatne novčane emisije po privremenoj razmeni: njen nivo povećan je u istom periodu sa pred-ratnih 47,9 na 225,6 miliona dinara 30. juna 1915. Znači, gotovo 180 miliona dinara u zlatu, devizama ili akreditivima uglavnom iz savezničkih, ali i domaćih izvora preneto je Narodnoj banci, koja je zauzvrat izdala Vladi jednaku količinu novoemitovanih dinara za domaće kupovine.

Taj rast opticaja, praćen inflacijom i ažijom, izazvao je zabrinutost, pa je Lazar Paču maja 1915. ocenio: „potrebno je... ograničiti dalje izdavanje novčanica“ i tražio „uticanje na obaranje ažije koja je u poslednje vreme kod nas dostigla nepoz-

natu visinu od 50%“.²⁰ I zaista, inflaciono finansiranje ima svoje granice, jer preterivanje preti raspadom finansijskog sistema i ekonomskim kolapsom.

Do kraja 1915, a prvenstveno u tri meseca od 30. juna do austro-nemačko-bugarske ofanzive iz oktobra, nivo privremene razmene povećan je samo za 15 miliona između 30. juna i 31. decembra 1915. O razlozima možemo samo da spekuliramo, a jedan mogući je da je u Srbiji malo čega bilo za kupovinu tih meseci, kako zbog nedovoljne proizvodnje tako i zbog pravljenja zaliha od strane seljaštva i stanovništva u celini.

Podloga novca

Srpski novčani sistem zasnivao se od početka na izdavanju papirnih novčanica koje imaju izvesnu metalnu podlogu. Zakonska podloga za novčanice koje je Narodna banka izdavala za svoj račun bila je najmanje 40%, odnosno ona nije smela izdati novčanica više nego dva i po puta vrednosti podloge. Kod emisije novčanica za račun države po privremenoj razmeni taj procenat je bio 100, to jest država je trebalo da obezbedi punu pokrivenost svake izdate novčanice. Vremenom je, međutim, pojam zlata i srebra sve elastičnije, pa i razvodnjenije definisan: davno pre rata protumačeno je da pojam „zlata i srebra u trezoru“ obuhvata i „depo“ „metalne gotovine“ Narodne banke kod „stranih korespondenata“;²¹ zatim je reč *depo* zamenjena rečju *potraživanje*, što je donelo (još) slabiji kvalitet podloge. Potom su prihvaćeni kao deo podloge i *akreditivi* vlada stranih država, što je pravdano ratnim prilikama,²² ali što teško može biti smatrano iole pristojnom novčanom podlogom koja bi, po definiciji, morala biti vrlo likvidna, to jest lako dostupna Narodnoj banci i vlasnicima papirnih novčanica.

Pa i tako elastična načela nisu poštovana tokom posmatranog perioda. U oskudnoj arhivskoj građi o Narodnoj banci našli smo dva sporna slučaja. Prvi se tiče francuske pomoći od 40 miliona franaka iz oktobra 1914. za potrebe Narodne banke: prvo se govorilo da je akreditiv kod francuske Narodne banke, ali se ispostavilo da je otvoren kod francuske vlade. Našli smo, međutim, dopis Narodne banke francuskom ministru finansija od 9. novembra 1914. kojim se ona, po sporazumu sa Vladom Srbije, „obavezuje da neće tražiti od francuskog Trezora 40 miliona kojim nas kreditira, niti druge sume kojima bi nas u budućnosti mogao kreditirati na zahtev Kraljevske vlade. Ovaj sporazum važi za sve vreme ratnih dejstava“.²³ Ova izjava, nesumnjivo data na zahtev francuske vlade,²⁴ očigledno predstavlja odricanje Banke od svih prava na pomenuta i buduća francuska sredstva najmanje do kraja rata. A posle tih 40 miliona Francuska je početkom 1915. odobrila Srbiji novih 80 miliona, odnosno ukupno 120 miliona franaka.

²⁰ AJ, fond Milan Stojadinović, 37-32-7, Pov. Dbr. 17073, 15. 5. 1915.

²¹ Народна банка 1884–1909, 145.

²² Народна банка 1914–1920, Извештај Управног одбора, XIV.

²³ ANBS, I/1, Narodna banka – ministru finansija Francuske (prepis), 9/22. 11. 1914.

²⁴ Lazar Paču je tražio od Narodne banke „pristanak“ za ovakvu operaciju pismom od 7. novembra 1914, objavljeno u: Димитрије Боаров, *Др Лаза Пачу* (Нови Сад: ЦУП, 2006), 289–290.

Ta zvanično odobrena sredstva nije koristila Narodna banka, a nije ni imala prava da ih koristi. Bila su zvanično odobrena, ali ne i preneti Narodnoj banci ili Srbiji. Ona su, međutim, i dalje u bančnim bilansima vođena kao „akreditivi“ i predstavljala podlogu na osnovu koje se, kroz mehanizam privremene razmene, emituju nove novčanice u korist Vlade! Jer, u pregledu privremene razmene sa stanjem na dan 31. decembra 1914. pominje se 120 miliona „pariskih franaka“ kao ulog Vlade na osnovu koga je Narodna banka državi dala 120 miliona dinara,²⁵ što je uneto u bilans Banke za 1914. godinu.

Kada se bolje pogleda, vidi se suština operacije: Narodnoj banci se formalno prenese francuski akreditiv i to uđe u njene knjige kao podloga, ali ona na taj novac nema nikakva prava već ga se čak mora formalno, ali tajno odreći. Na osnovu tog fiktivnog akreditiva, međutim, Narodna banka izda Vladi Srbije jednaku (i veliku) količinu srpskih novčanica. Drugim rečima, Vlada i Banka uključile su fiktivnu stavku u bančine bilanse kako bi izgledalo da se poštuje zakon o Narodnoj banci i njen statut i da država obezbeđuje puno pokriće za novčanice, a to uopšte nije bilo istina: radilo se o emisiji bez ikakvog pokrića, odnosno o običnom štampanju novca bez podloge i napuštanju suštine dotadašnjeg novčanog sistema.

Kakva je logika tada preovladavala pokazuje izveštaj Ministarstva finansija iz 1925, u kojem se navodi: „Za plaćanje u zemlji bile su potrebne novčanice naše Narodne banke. Njih nismo smeli nabavljati prostim štampanjem, jer bi brzo izgubile vrednost kao novac i time bi bio upropašćen državni kredit...²⁶ Da bismo, dakle, izbegli štampanje novčanica bez pokrića odobravala nam je francuska vlada privremene pozajmice u francima“, a po navedenom mehanizmu. Međutim, „Narodna banka nije bila nikad ovlašćena da raspolaže ma i jednim delom odobrenih joj 220,000.000 franaka“. „Na taj način je bar formalno spašena podloga“.²⁷ Ovde se reč *formalno* može shvatiti kao *lažno*.

Drugi primer odnosi se na kašnjenja u obezbeđenju bilo kakve podloge. Pošto nije imao na raspolaganju ništa bolje, ministar finansija Lazar Paču je 19. decembra 1914. poslao Narodnoj banci svojeručno potpisan bon (priznanicu) na iznos od 21,5 miliona dinara, kojim je priznao dug Narodnoj banci za već primljene novčanice, pa je bon iskorišćen kao podloga za izdati novac.²⁸ Ovaj bon (tj. priznanica) svakako nije predstavljao podlogu ni u najelastičnijem smislu, pošto bi inače banka za svaku emisiju mogla imati podlogu ukoliko se u nju računa priznanica ministra finansija. Ovaj bon poništen je tek kada je stiglo onih francuskih fiktivnih 80 miliona kao podloga.²⁹ Još je zanimljivije zakašnjenje tih 80 miliona: vest o odobrenju ove sume u

²⁵ ANBS, I/1, Ministarstvo finansija – Narodnoj banci, 3. 3. 1915.

²⁶ Postoje različita značenja reči kredit, što nekim autorima donosi teškoće. Ovde *kredit* ima značenje finansijskog ugleda države, odnosno kreditnog rejtinga. Klasično značenje *kredita* je zajam. U vezi s budžetom reč *kredit* ima značenje budžetske linije, odnosno iznosa odobrenog za trošenje („ratni kredit“).

²⁷ AJ, 37-33-684, Privremena pozajmica od 220,000.000 franaka kod Francuske vlade, izveštaj Bankarskog odeljenja Ministarstva finansija, 19. 11. 1925. Danas znamo kako je Narodna banka posle rata zatvorila ovu rupu u bilansima: počevši od 1921. tokom sledećih godina zaduživala je račun Ministarstva finansija za 22 miliona dinara, kao jedne desetine duga od 220 miliona (120 miliona iz 1914/15. i 100 miliona iz 1919. godine); *Isto*.

²⁸ ANBS, Zapisnik Glavnog odbora NBS, 12. 12. 1914.

²⁹ ANBS, I/1, Ministarstvo finansija – Narodnoj banci, 2. 2. 1915.

korist Narodne banke stigla je iz Pariza do banke tek 29. januara 1915,³⁰ a ona je retroaktivno unela tu svotu u svoj bilans na dan 31. decembra 1914, što, formalno gledano, nije trebalo da učini.

Da se emitovao novac bez pokrića i da se potom kuburilo sa obezbeđenjem bilo kakvog pokrića svedoče i reči Lazara Pačua upućene Nikoli Pašiću početkom 1915: „Potreba je da se što pre da potrebno pokriće Narodnoj banci za sve avanse koje je učinila Državnoj blagajnici bez pokrića. Ako se to ne bi odmah učinilo, došao bi u opasnost kredit (poverenje – prim. B. M.) i prema tome cela naša novčana cirkulacija“.³¹

Kakve su stvarne posledice činjenice da je veliki deo podloge Narodne banke kasnio i bio fiktivan? Verovatno nikakve, pošto se o tome ništa nije znalo van najužih državnih krugova, pa je Banka nastavila da uživa određeno poverenje, kao da je novac zasnovan na propisanoj podlozi. U skladu s tim, po okupaciji Srbije u narodu je ostalo dosta dinara koji su samo delom razmenjeni za austrijske krune, a delom čuvani kao vrednost do povratka srpske vojske 1918. godine.³² Očigledno je da je mala igra davala rezultate, jer se verovalo u dinar kada je vlada velike Francuske javno odobravalala zlatne franke za podlogu Narodne banke. To što od tog „odobravanja“ Narodna banka nije videla nijednog franka – nije bilo poznato.³³

Finansiranje rata kroz novčanu emisiju dosta je korišćeno u Evropi tokom Prvog svetskog rata, negde manje negde više, pa ni Srbija nije izuzetak. Svakako je, međutim, netačna i nepotrebna sledeća rečenica iz konačnog izveštaja Narodne banke o poslovanju tokom rata: „Zahvaljujući našim saveznicima sve naše novčanice izdate u toku rata i za vođenje rata bile su pokrivenе koje zlatom, koje stranim novčanicama, koje akreditivima, da se slobodno može reći da Banka nije za rat izdala ni jedne novčanice koja ne bi bila potpuno pokrivena zlatom ili sigurnim vrednostima“.³⁴

Inflacija

Budući da je opticaj novca brzo rastao i bio utrostručen između 30. juna 1914. i 30. juna 1915, postavlja se pitanje da li je to prouzrokovalo inflaciju i koliku. Da je inflacije bilo, a ona je tada zvana „skupoća“, nema sumnje. Tako je i u samoj upravi Banke juna 1915. pominjana „sadašnja veoma nesnosna skupoća“.³⁵

U sledećim tabelama prikazane su, poređenja radi, neke poljoprivredne cene iz juna 1914. i avgusta i septembra 1915. Boljim i širim pregledom cena za to vreme ne

³⁰ Isto.

³¹ Arhiv Srbije (AS), Ministarstvo inostranih dela (MID), PO 1915, f XXIV, L. Paču – N. Pašiću, 9. 1. 1915, prema: A Mitrović, „Структура ратног финансирања Србије 1914–1915“, 98.

³² Народна банка 1884–1934, 96.

³³ Tako je u jesen 1915, u vreme pada Srbije, kurs papirnog dinara bio samo 20% slabiji od srebrnog stoga što se mislilo da njegovu podlogu „pokriva Francuska narodna banka“, kako je zabeleženo u: „Дневник Герхарда Геземана“, *Политика*, 4. 12. 2014. (додатак).

³⁴ Народна банка 1914–1920, *Извештај Управног одбора*, XIV.

³⁵ ANBS, I/1, kutija 15, Zapisnik konferencije g. g. članova Upravnog i Nadzornog odbora, 24. juni 1915.

raspoložemo. Cene iz juna 1914. preuzete su iz *Srpskih novina*, a odnose se na Niš i Beograd. Ove četiri niške cene iz avgusta 1915. zapisao je Tadija Kostić, državni činovnik koji je tada radio u mesnom odboru na snabdevanju stanovništva Niša.

Cene nekih poljoprivrednih proizvoda, Niš, za 100 kg

	23–29. jun 1914.	5. avgust 1915.	Odnos 1915/1914.
svinjsko meso	75–80	240	3,1
mast	130–140	300	2,2
kukuruz	13–14	40	3,0
pasulj	12–14	60	4,6
ukupno, prosek			3,2

Izvori: za jun 1914 – *Srpske novine*, 6. 7. 1914;
za avgust 1915 – Tadija Kostić, *Ratne beleške*, 5. 8. 1915.

Cene nekih poljoprivrednih proizvoda, Beograd, za 100 kg

	23–29. jun 1914.	6. septembar 1915.	Odnos 1915/1914.
pšenica	18,3	33,7	1,8
kukuruz	13,8	27,1	2,0
debele svinje	94	205	2,2
ukupno, prosek			2,0

Izvori: za jun 1914 – *Srpske novine*, 6. 7. 1914;
za septembar 1915 – *Politika*, 6. 9. 1915.

Niške cene navedenih proizvoda u avgustu 1915. više su oko tri puta, a beogradske u septembru 1915. oko dva puta u odnosu na cene iz juna 1914. Može se zaključiti da je Srbija tokom ovog dela rata doživela do tada nezabeležen skok cena od dva do tri puta za nešto više od godinu dana. Slične skokove pojedinačnih cena (od dva do četiri puta) zabeležio je i predstavnik švedskog ministarstva trgovine.³⁶ Nema sumnje, dakle, da je inflacija postojala i da je bila znatna.

Krivica za rast cena odmah je prebačena na pohlepne trgovce i njihovu podlu težnju da iskoriste ratne patnje i opljačkaju narod. Da bi se to sprečilo država je, *Zakonom o pomoći nevoljnicima u ratu* od 14. decembra 1914, razvila sistem propisivanja najviših cena svih namirnica, koje su određivali mesni odbori na osnovu lokalnih prilika, a uz novčane i zatvorske kazne za prekršiocije. U početku je propisivano da su predratne cene najviše dozvoljene, ali je to dovodilo do nestašica. Potom se, u proleće 1915, i maksimumi pomeraju naviše, ali sa zakašnjenjem koje opet stvara nestašice. Izvesno olakšanje je izgleda došlo od rodne godine: prema pisanju *Poli-*

³⁶ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetском ratu* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1984), 188.

tike s kraja avgusta 1915, „žetva je bila vrlo obilna, kao retko koje godine“, pa su i cene žita počele da padaju u celoj zemlji.³⁷

Bivši i budući ministar privrede Velizar Janković naveo je nekoliko stvarnih razloga za nestašice i visoke cene: 1) mnogi trgovci su mobilisani, pa njihove radnje ili životare ili su zatvorene; 2) preorijentacija trgovine sa Austro-Ugarske i Nemačke ne može biti lako izvedena; 3) slabe saobraćajne veze sa svetom (prvenstveno železnica za Solun), koje koristi vojska, zatim ažija, ratni rizik i rekvizicije. Rezultat je „slab, gotovo nikakav dovoz robe sa strane i oskudica u najelementarnijim životnim namirnicama“, a „ovi su glavni uzroci poskupljivanja, a spekulacija njihova posledica“.³⁸ Ovim Jankovićevim razlozima treba dodati veliko povećanje novčanog optica-ja, gde puno novca juri malo robe, kao i sistem propisivanja cena, jer su nerealno niske cene i pretnje kaznama odbijale preostale trgovce od uobičajenih poslova koji bi im doneli gubitke.

Ažija

Ažija je pred početak rata bila minimalna – iznosila je pola procenta,³⁹ da bi na početku rata odmah skočila i tokom rata kretala se na znatnoj visini, s tekućim kolebanjima zavisno od trenutnih okolnosti, ali uvek na nivou od nekoliko desetina procenata. Tako posle rata Kosta Stojanović piše da je ažija išla do 25 i 30%,⁴⁰ dok Milan Stojadinović aprila 1915. navodi da je ažija „danas dostigla do sad nepoznatu cifru od 40%“.⁴¹ *Politika* je javljala da je ažija u maju stigla i do 50%.⁴²

To je značilo da je srebrni srpski dinar izgubio veliki deo vrednosti u odnosu na zlato kao svetski novac, što se neposredno odražavalo i na domaće poslove. Trgovac, na primer, više nije mogao da prodaje uvoznu robu po predratnim cenama, kako je traženo, pošto ga je ona koštala nekoliko desetina procenata više zbog ažije.

Zanimljivo je pitanje uzroka visoke ažije. Stojadinović je tvrdio da je osnovni uzrok manjak ponude zlata u Srbiji nastao zbog malog priliva kroz izvoz, a usled zabrane izvoza hrane.⁴³ Ovo nije dovoljno, pošto je propustio da primeti da je i tražnja za zlatom bitno smanjena pošto postoji zabrana iznošenja zlata, pa time i smanjen privatni uvoz. A država, koja je glavni uvoznik, plaćala je robu čekovima stranih banaka. Tako se smanjenje ponude zlata zbog malog izvoza i smanjenje tražnje zlata zbog malog uvoza plativog u zlato uglavnom poništavaju i eliminišu spoljnu trgovinu kao presudnog uzročnika ažije. Ostaju sledeća dva: povećanje novčanog optica-ja, praćeno rastom cena, dovelo je do stvarnog smanjenja vrednosti dinara u odnosu na zlato, pa time i pada kursa srebrnog dinara u odnosu na zlatnike; usled ratnih prilika,

³⁷ „Летина“, *Политика*, 17. 8. 1915, 2.

³⁸ Велизар Јанковић, „Систем таксирања животних намирница“, *Дело*, бр. 1–8, (1915).

³⁹ Аžija је израчунавана из тржишне цене златника званог наполеондор који је номинално вредео 20 динара: уколико је његова тржишна цена 22 динара, аžija је 10%.

⁴⁰ Kosta Stoyanovitch, *Economic Problems of Serbia* (Paris: Imprimerie „Graphique“, 1919), 156.

⁴¹ Милан Стојадиновић, „О узроцима ажије на злато“, *Дело*, 1. 4. 1915, 83.

⁴² „Ажиа на злато“, *Политика*, 17. 5. 1915, 3.

⁴³ М. Стојадиновић, „О узроцима ажије на злато“, 83–84.

stanovništvo je vršilo tezauraciju zlata, što je povećavalo tražnju za napoleonidima i obaralo vrednost papirnog novca.

Kreditni poslovi Narodne banke

Osnovni zadatak Narodne banke po zakonu bilo je obezbeđenje povoljnih kredita za privredu Srbije. I zaista, Narodna banka se svih decenija svog postojanja trudila da pomogne trgovini i privredi uopšte obezbeđenjem povoljnih kredita direktno ili preko komercijalnih banaka, koliko je to bilo moguće.

Odmah na početku Prvog svetskog rata Narodna banka je obustavila poslove s privredom i okrenula se državi u težnji da joj maksimalno pomogne u vremenu najtežih iskušenja. Kako je rečeno u izveštaju Upravnog odbora za 1914: „Banka je zbog ratnog stanja i moratorijuma morala prestati sa svojim redovnim poslovima i morala se odati pomaganju i saradivanju u finansijskom pogledu našoj državi... na velikom delu finansiranja rata“. U jesen 1914. „bančin se rad bio ograničio tako reći na najmanju moguću meru, nešto malo izuzetnih eskonta, zajmova na zaloge i primanja ostava“.⁴⁴

U 1915. bilo je slično: „Posle naših pobeda u 1914. godini pokušalo se s radom i na pomaganju novim kreditima naše trgovine i novčanih zavoda, ali sve je to... bilo isuviše slabo da bi se privredni život mogao krenuti jačim tokom“. Koji su razlozi naveli Narodnu banku da prekine kreditiranje privrede? Bančin odgovor je nedovoljno određen: razloge nalazi „u onoj opštoj neizvesnosti i nesigurnosti i zastoji u svakom pogledu“, odnosno: „Sve je bilo u ratu i sve se ograničavalo na pomaganje rata. Sve varoši na Savi i Dunavu bile su zbog stalne nesigurnosti evakuisane, sve stanovništvo upotrebljeno u vojsci ili na vojnim dužnostima, a ono što je ostalo stalno se selilo iz graničnih krajeva dublje u centar Srbije i nove oblasti; sva prevozna sredstva su bila upotrebljena za vojsku i ratne ciljeve, te se na taj način otežavao ma kakav rad u trgovačkom i privrednom pogledu. Pred toga, proglas moratorijuma još u početku rata nije dopuštao da se ma šta obimnije preduzima u poboljšanju trgovine i privrede“.⁴⁵

Iako svi ovi razlozi stoje, ipak se primećuje nota nategnutog pravdanja uprave Banke za propust da se učini nešto više na održanju privredne aktivnosti u Srbiji. Neće biti da je baš „sve stanovništvo“ Srbije otišlo sa svojih staništa, i neće biti da su baš „sva prevozna sredstva“ bila angažovana za rat. Nešto je, nesumnjivo, ostalo i za civilni život, makar u krajevima nezahvaćenim ratnim dejstvima (centralna, istočna i južna Srbija, novi krajevi) i u vreme bez ratnih dejstava (veći deo perioda juli 1914–oktobar 1915).

Nema sumnje da se Srbija 1914. i posebno 1915. nalazila u ogromnoj krizi: „Zemlja ne proizvodi više dovoljno za svoje potrebe i upućena je na milost prijatelja“.⁴⁶ Privredni život bio je u znaku „razorenosti i krajnje iscrpenosti... vladala je ogromna nestašica u životnim namirnicama, stoci za vuču, sirovinama, novcu i rad-

⁴⁴ Narodna banka 1914–1920, Izveštaj Upravnog odbora, XIV.

⁴⁵ Narodna banka 1914–1920, Izveštaj Upravnog odbora, XV.

⁴⁶ „Суморна будућност“, Српска застава, 9. 9. 1915, 1.

noj snazi, a oblasti na kojima su vođene borbe i kojima su prošle neprijateljske trupe bile su razorene i popaljene“.⁴⁷ Uzroci tome obično se nalaze u razaranjima prouzrokovanim ratom i maksimalnim ratnim naporima Srbije, ali je, verovatno, krizi doprinela i država, svojom pogrešnom politikom i svojom neumešnošću. Višestruki ministar privrede Kosta Stojanović teško je optuživao vojsku i stavljao joj na dušu nesposobnost koja je učinila da nastanu „nemaština, oskudica i glad“. Jer, „vojska je mobilizacijom i koncentracijom sve u zemlji ispreturala. Uzimajući u svoje ruke železnicu, mlinove, rudnike i drugo, ona je sve paralisala i ukočila... i rasipanje je bilo i ljudskih snaga i materijalnih nemilosrdno“.⁴⁸

Slično je *Politika*, s prekorom, kritikovala Upravu monopola. Ova je, na primer, nabavila u inostranstvu velike količine šećera, ali on i posle dva meseca tek pomalo stiže i ne ublažava tešku nestašicu u zemlji, uz pominjanje „šeprtljanstva“. Uprava je odgovorila da „nema vagona da taj šećer prevuče u zemlju“, što ne deluje uverljivo za vreme relativnog mira u proleće 1915. godine,⁴⁹ a *Politika* je dodala da kod svih monopolskih artikala (duvan, so, gas, cigaret papir, šibice) vlada nestašica uz visoke cene na tržištu ili ih uopšte nema.⁵⁰ Niški mesni odbor je jednom prilikom protestovao zbog nestašice gasa, a upravnik monopola je „kazao da nema mnogo gasa na stovarištu, da u Prahovu ima 2.000.000 kilograma, ali ne može da dobije vagona da ga preveze“. Žalio se kako su činovnici u Zaječaru otkočili vagona i neće da ga isporuče. „Velike se zloupotrebe čine na železnici, obijaju se plombirani vagoni, krade se gas, špiritus i ostalo“.⁵¹ Slično tome, niški trgovci „tvrde da cene ne bi bile ovoliko velike, da trgovci nisu izloženi ucenama železničara pri prevozu (n. pr. šećera). Ako ne dadu bakšiš, otkoče im se vagoni i šikaniraju se na razne načine“.⁵² Beogradski Mesni odbor preuzeo je ulogu trgovaca i sam nabavljao, koliko je bilo moguće, deficitarne artikle, kao šećer, žito, brašno, drva, ugalj i kolonijalnu robu i prodavao ih u posebnim prodavnicama.⁵³ Isto su se snalazili i drugi širom Srbije. Glavna intendatura Vrhovne komande kontrolisala je promet soli i davala odobrenja za njene isporuke građanstvu.⁵⁴ Izgleda da je Kosta Stojanović bio u pravu – država je doprinela gušenju privatne trgovine kroz moratorijum, izostanak kreditiranja Narodne banke, propisivanje niskih cena, zabranu uvoza, lošu organizacija saobraćaja i slično, pa onda pokušala sama da je zameni preko vojske i monopolske uprave, ali su dobijeni vrlo slabi rezultati i nestašice životnih namirnica postale su svakodnevice.

Narodna banka je početkom rata praktično prestala da kreditira privredu. Taj prekid nije mogao da prođe bez negativnih posledica u jednoj privredi u kojoj je

⁴⁷ *Историја српског народа*, књ. VI/2 (Београд: СКЗ, 1994), 75.

⁴⁸ К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, 105.

⁴⁹ За жељезнички саобраћај видети: Андреј Митровић, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године“, у: *Србија 1915. године*, уредила Даница Милић (Београд: Историјски институт, 1986), 183–208.

⁵⁰ „Скандал са шећером“, *Политика*, 30. 4. 1915; „Питање о шећеру“, *Политика*, 3. 5. 1915, 1.

⁵¹ Тадија Костић, *Ратне белешке*, 8. 1. 1915; <http://velikirat.nb.rs/items/show/4459> (приступљено 12. 1. 2016)

⁵² Т. Костић, *н. д.*, 2. 1. 1915.

⁵³ *Политика*, разни бројеви из 1915.

⁵⁴ *Политика*, 12. 6. 1915.

finansijsko posredovanje, koje uključuje i kreditni sistem, uzelo maha i koje je predstavljalo dobrodošlo „podmazivanje“ ekonomskih poslova, posebno trgovine.⁵⁵ Kada industrija (koliko je ima) i trgovina ostanu bez kredita neminovno je da dođe do smanjenja poslova i krize, jer njihova sopstvena sredstva svakako nisu dovoljna da u kratkom roku zamene presahlo spoljno kreditiranje. Što je još nepovoljnije, srpska uvozna trgovina je u znatnoj meri koristila robne kredite austrougarskih veletrgovaca (isporuke na poček), koji su sa početkom rata prekinuti, pa se pojavilo pitanje načina plaćanja nužnog uvoza.

Uprava Narodne banke je kao razloge za prekid kreditiranja navela rat i moratorijum. Njima treba dodati još dva razloga. Prvi je kontingentiranje novčanog optičaja, s tim da je ovaj kontingent očigledno bio premali za postojeće potrebe. Izbor koji je pred Bankom stajao – da li ograničenim sopstvenim sredstvima finansirati privredne kredite ili ratne potrebe Srbije – lako je i logično rešen u korist ovog drugog. Ali, kada je postalo očigledno da rat neće biti brzo gotov, trebalo je promeniti propise i omogućiti da Banka finansira privredne poslove, ali to nije učinjeno.

Drugi razlog je izbegavanje gubitaka. Narodna banka je bila privatna institucija zasnovana na akcionarskom kapitalu. Obavljala je i poslove koje joj je država prenela i bila pod državnim nadzorom, ali je privatni interes realno postojao, a godišnja dobit svakako bila jedan od ciljeva njenog poslovanja. Kreditiranje privrede od strane Narodne banke povezano je sa uobičajenim rizicima da li će banka, bez obzira što je centralna, moći da naplati svoja potraživanja od dužnika. U ratno vreme ti rizici višestruko rastu, od mogućnosti da dužnik strada u ratu, preko propasti posla zbog moratorijuma, rekvizicije ili pogrešne kalkulacije do bankrota komercijalne banke zbog nesolventnosti njenih dužnika i opšte nenaplativosti. Posebna opasnost za Narodnu banku bilo je vojno osvajanje Srbije od strane Austro-Ugarske, kada bi otplata svih kredita u potpunosti prestala. Takav razvoj događaja teško bi ugrozio Banku, jer bi sva nenaplativa potraživanja morala da otpiše na teret sopstvenog nevelikog kapitala, dok je mogućnost da ih naplati posle rata ili da država preuzme gubitke ili deo njih bila veoma neizvesna.⁵⁶ Stoga nije neobično što je Banka maksimalno izbegavala rizično kreditiranje privrede tokom prvih godina rata. Da je centralna banka tada bila u državnoj svojini, kao u nekim drugim zemljama, znala bi da će joj država na kraju pokriti gubitke i tako je sačuvati, pa bi i kreditiranje bilo realna opcija.

Zaključak

Narodna banka je u Prvi svetski rat ušla podvrgnuta nepovoljnoj zakonskoj regulativi, koja joj je znatnim delom onemogućila normalno funkcionisanje i veći doprinos ratnom naporu zemlje. Osnovne teškoće proisticale su iz ograničenog novčanog kontingenta i dužničkog moratorijuma, što je praktično onemogućilo njeno kreditiranje privrede, banaka i stanovništva. Stoga je Banka formalno pretvorena u menjačnicu

⁵⁵ Videti: Станислав Кукла, *Развитак кредитне организације у Србији (до Светског рата): економско-историјска студија* (Загреб: Хрватски штампарски завод, 1924).

⁵⁶ Doduše, država Srbija je posle rata preuzela deo gubitka Narodne banke po kamatama iz moratorijuma. Videti: *Narodna banka 1914–1920, Izveštaj Upravnog odbora*, XXII.

državnih deviza, a suštinski u štampariju inflacionog novca za državne potrebe, što je u ratnim uslovima nesumnjivo bilo korisno, ali je dovelo i do negativnih posledica.

Jednostrano poslovanje Narodne banke, zajedno sa povezanim merama (suspensija konvertibilnosti, zabrana izvoza hrane i zlata, kontrola cena), doprinelo je, pored ratnih napora, velikoj ekonomskoj krizi u 1915. godini. Rigidne mere imaju smisla u kratkom roku, na početku rata, pa su i donete zbog toga što je i u Srbiji „vladalo opšte verovanje da rat, usled velikih novčanih potreba i pokreta ogromnih vojnih masa, ne može dugo trajati“, kako stoji u jednom izveštaju Ministarstva finansija iz 1925.⁵⁷ One su, međutim, nepotrebno zadržane i kasnije, što je imalo negativno dejstvo na ekonomske poslove, pa je pitanje zašto nisu promenjene. Ministar finansija Lazar Paču je jasno video probleme, ali, već bolestan i pri kraju života, možda nije imao snage da ubedi predsednika Vlade Nikolu Pašića, zauzetog važnijim vojnim i političkim pitanjima.

Narodna banka nije odigrala posebno pozitivnu ulogu u Prvom svetskom ratu. Dobar deo odgovornosti za to snosi Vlada zbog blokiranja potrebnih promena zakonske regulative Narodne banke uoči i tokom samog rata i zbog problematičnog paketa ekonomsko-finansijskih mera tokom rata.

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 37, Milan Stojadinović; 80, Jovan Jovanović Pižon.
- Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS), fond I/1.
- Arhiv Srbije (AS), fond Ministarstvo inostranih dela.
- *Народна банка 1884–1909*. Београд: Народна банка, 1909.
- *Народна банка 1884–1934*. Београд: Народна банка, 1934.
- *Народна банка 1912, Извештај Управног одбора*. Београд: Народна банка, 1912.
- *Народна банка 1914–1920, Извештај Управног одбора*. Београд: Народна банка, 1920.
- *Дневник Герхарда Геземана*. Политика, 4. 12. 2014 (додатак).
- *Политика* (1914–1915)
- *Службени војни лист* (1914)
- *Српска застава* (1915)
- *Трговински гласник* (1914)
- Бајкић, Велимир. *Ликвидација мораторијума, са пројектом закона о ликвидацији мораторијума и таблицом продужених рокова, социјално-политичка студија*. Београд: Геца Кон, 1913.
- Бајкић, Велимир. „Предстојећа новчана и банкарска реформа у Србији“. У: *Српски економисти до 1914*. Уредник Бошко Мијатовић, 303–317. Београд: Службени гласник, 2008.

⁵⁷ AJ, 37-33-684, Privremena pozajmica od 220,000.000 franaka kod Francuske vlade, izveštaj Bankarskog odseka Ministarstva finansija, 19. 11. 1925.

- Боаров, Димитрије. *Др Лаза Пачу*. Нови Сад: ЦУП, 2006.
- *Историја српског народа*, књ. VI/2. Београд: СКЗ, 1994.
- Јанковић, Велизар. „Систем таксирања животних намирница“. *Дело*, бр. 1–8, (1915).
- Костић, Тадија. *Ратне белешке*, 8. 1. 1915; <http://velikirat.nb.rs/items/show/4459> (pristupljeno 12. 1. 2016)
- Кукла, Станислав. *Развитак кредитне организације у Србији (до Светског рата): економско-историјска студија*. Загреб: Хрватски штампарски завод, 1924.
- Мијатовић, Вошко. „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine“. *Istorija 20. veka*, br. 1, (2014), 27-50;
- Мијатовић, Вошко. „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine: II deo“. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2014), 75-80.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.
- Митровић, Андреј. „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године“. У: *Србија 1915. године*. Уредник Даница Милић, 183-208. Београд: Историјски институт, 1986.
- Митровић, Андреј. „Структура ратног финансирања Србије 1914–1915“. *Токови историје*, бр. 1–2, (2000), 83-110.
- *Српски економисти до 1914. године*. Уредник Бошко Мијатовић. Београд: Службени гласник, 2008.
- Стојадиновић, Милан. „О забрани извоза злата из Србије“. *Дело*, 15. 3. 1915.
- Стојадиновић, Милан. „О узроцима ажије на злато“. *Дело*, 1. 4. 1915.
- Stoyanovitch, Kosta. *Economic Problems of Serbia*. Paris: Imprimerie „Graphique“, 1919.
- Стојановић, Коста. *Слом и васкрс Србије*. Београд: РТС, 2012.
- Strachan, Hew. *The First World War: Volume I, To Arms*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Вошко Мијатовић

MONETARY AND CREDIT OPERATIONS OF NATIONAL BANK OF SERBIA IN 1914–1915

Summary

This paper analyses the operations of the National Bank at the beginning of the World War One when Serbia was still free. The National Bank was subjected to unfavorable legislation at the beginning of the World War One and this has prevented its normal functioning and greater contribution to the war efforts. Major difficulties were caused by limited money contingent and debt moratorium, which practically made impossible to finance economy, banks and the population. For this reason the Bank was formally transformed into an exchange office of governmental foreign currency, and basically into a printing press for inflationary money for the needs of the State. This was undoubtedly useful duty in the wartime, but with negative consequences.

The restricted operations of the National Bank, as well as related measures (suspension of convertibility, the ban of food and gold export, price control), in conjunction with an ongoing war effort, contributed to the great economic crisis in 1915. Rigorous measures made sense in the short run at the beginning of the war and they were imposed because „it was general belief (in Serbia) that war cannot last long, because of high cash needs and huge military movements“ according to the report of Finance Ministry of 1925. However, these measures were maintained for too long, causing negative effects on economic affairs. It is not clear why they were not changed sooner. The Finance Minister Paču clearly saw the problems but, already sick and near the end of his life, may not have had the energy to convince the Prime Minister Pašić who was occupied with important military and political issues.

The National Bank did not play particularly positive role in the World War One. The Government was mostly responsible for this because it did not allow necessary changes of the National Bank's regulation on the eve of and during the war and also for implementing the problematic package of economic and financial policies during the war.

KEYWORDS: National Bank, Monetary circulation, Moratorium, First World War, Foreign currency

ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНЫЕ ОПЕРАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА СЕРБИИ В 1914-1915 гг.

Резюме

В статье анализируется деятельность Национального банка в начале Первой мировой войны, когда Сербия, попрежнему, была свободна. В начале Первой мировой войны, Национальный банк был подвергнут неблагоприятному законодательству, что предотвратило его нормальное функционирование и большой вклад в военные усилия. Основные трудности были вызваны ограничением денежного контингента и моратория на долги, изза чего практически невозможно было кредитовать экономику, банки и население. По этой причине Банк был официально преобразован в обменный пункт правительственной иностранной валюты и в основном в печатный станок для инфляционных денег для нужд государства. Это была, несомненно, полезная работа в военное время, но она имела и негативные последствия.

Ограниченная деятельность Национального банка, вместе с некоторыми с этим связанными мер (приостановление конвертируемости, запрет на экспорт продуктов питания и золота, контроль над ценами), помимо военных усилий, способствовали большому экономическому кризису в 1915 году. Строгие меры имеют смысл в краткосрочной перспективе, и они, в начале войны, навязаны, потому что в Сербии «было общепринято, что война не может длиться долго, изза высоких денежных потребностей и огромных военных движений», согласно одному докладу Министерства финансов от 1925 года. Однако, эти меры сохранялись слишком долго и оказали негативное влияние на экономические дела. Непонятно, почему они не изменились раньше. Министр финансов Пачу ясно видел проблемы, но, уже тяжело больной, возможно, не имел энергии, чтобы убедить премьер-министра Пашича, который был занят важными военными и политическими проблемами.

Следовательно, Национальный банк не сыграл особенно позитивную роль в Первой мировой войне. Большую долю ответственности за это несёт Правительство, поскольку оно не позволяло внести необходимые изменения в регулирование Национального банка накануне и во время войны, а также для реализации проблематичного пакета экономических и финансовых мер во время войны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Национальный банк, денежное обращение, мораторий, Первая мировая война, иностранная валюта